



De plaats van de eerste 15 kerken van de Stichting in de Groninger kerkelijke bouwkunst

In de provincie Groningen staan 156 kerken op de lijst van beschermde monumenten. Daarvan zijn er thans 15 in het bezit van onze Stichting, en samen bieden zij al een aardig overzicht van de kerkelijke bouwkunst in de loop der eeuwen. We willen in dit artikel een globaal overzicht geven van die bouwkunst en de kerken van de Stichting in dat schema inpassen.

Onze oudste kerken dateren uit de 11de eeuw en werden gebouwd van *tufsteen*, een grijze natuursteen uit het Eifelgebirge. Het zijn *romaanse* kerken waarbij de rondboog en horizontale lijn overheersen. De vrij kleine ramen zijn hoog in het muurwerk geplaatst. In Groningen bleven slechts enkele tufsteenkerken ten dele bewaard. Het betreft vooral de schippartijen in Leermens, Baflo, Siddeburen, Niekerk (Wk.), Leens en Holwierde. Bij sommige zit de tufsteen onder de latere bepleistering verborgen, zoals in Zuidwolde en Winsum. Bij de meeste van deze kerken is het moeilijk te bepalen of zij uit de 11de dan wel uit de 12de eeuw dateren.

Opvallend is dat aan het einde van de tufsteenperiode in Groningen enkele rijk gedetailleerde torens werden gebouwd, n.l. te Zuidwolde, Bedum en Doezum. Hiervan behoort die te ZUIDWOLDE aan onze Stichting. Deze toren heeft drie rijen smalle rondbogige spaarvelden boven elkaar: beneden vier, daarboven zeven en bovenaan negen. De naast elkaar liggende velden zijn

door smalle kolonnetten gescheiden. De torens in Bedum en Doezum hebben deel uitgemaakt van een z.g. gereduceerd westwerk, waarbij de torenruimten in verbinding stonden met het schip en waarschijnlijk een functie hadden in het liturgisch gebruik van de kerk. Deze torens werden waarschijnlijk gebouwd in het laatste kwart van de 12de eeuw. In dezelfde tijd of iets later verzezen ook enkele belangrijke baksteen-torens. Het best bewaarde voorbeeld is de toren te UITWIERDE, thans ook eigendom van onze Stichting. Deze toren, die in 1844 iets verlaagd werd, heeft in de onderste geleding aan de noord- en zuidzijde drie brede van de grond opgaande rondboognissen met in de middelste een zeer smal rondbogig venster.

In de tweede helft van de 12de eeuw ontdekte men in het noorden de kunst om van klei steen te bakken, waarschijnlijk rond 1160 of 1170. Al spoedig schakelt men over op dit goedkopere materiaal en na 1200 wordt bijna alleen nog maar in baksteen gebouwd. Bij de *romaanse kerken* die in *baksteen* werden gebouwd kunnen we enige groepen onderscheiden. In de eerste plaats de groep - M a r s u m. Het zijn eenvoudige en tamelijk kleine kerken met halfronde absis. De noord- en zuidmuur hebben een spaarveld over de volle lengte, waarin twee of drie rondbogige vensters geplaatst zijn. Hiertoe hoort de kerk te EENUM, welke onlangs aan

* Dr. Regn. Steensma is wetenschappelijk medewerker aan het Liturgisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen en sekretaris van de Stichting Oude Groninger Kerken.



Afb. 1. Uithoorn. Toren zuid- en oostzijde.

de Stichting werd overgedragen. Helaas is in Eenum de absis \pm 1860 afgebroken, terwijl aan de zuidzijde door het inbreken van grote vensters weinig van de oorspronkelijke situatie meer is te zien.

In de tweede plaats de groep - H o o g k e r k, gebouwd rond 1200 of in de

eerste helft van de 13de eeuw. Het voornaamste kenmerk is een versmald rechthoekig koor. Wat de kerken van de Stichting betreft hoort MIDWOLDE (Wk.) tot deze groep. Het koor van deze kerk is in de gotische periode herbouwd; de vorm van het vroegere koor is onbekend. Het schip toont wel enige overeenkomst met Hoogkerk: bij beide zijn de noord- en zuidingang in een uitgemetseld muurgedeelte geplaatst.

In de eerste helft van de 13de eeuw, meer in het bijzonder tussen 1225 en 1250, is men in Groningen begonnen met de bouw van kerken die zich onderscheiden door een rijke muurgeleding en door koepelgewelven. Het is een aparte stijl tussen het romaans en de gotiek en derhalve door M. D. Ozin-ga de *romano-gotiek* genoemd. Het is in Groningen dat deze stijl tot grote bloei gekomen is, welke bloei zich weerspiegelt in een groot aantal fraaie 13de eeuwse kerken.

De muurpartijen van deze kerken zijn in de eerste plaats boeiend om hun indeling in zones met nissen en ramen, welke indeling vaak zijn hoogtepunt gevonden heeft bij de oostelijke koorgevel. In de tweede plaats is er de versiering met kraalprofielen rond vensters, spaarvelden en ingangen. In de derde plaats kan gewezen worden op de diverse fraaie metselpatronen in de nissen en spaarvelden. Voeg bij dit alles de warme kleur van de baksteen in allerlei tinten en men ziet muurpartijen die met hun betoverende schoonheid in Nederland bijna hun weerga niet vinden.

Ongeveer de helft van de oude Groninger kerken werd geheel of ten dele gebouwd in de romano-gotische stijl en het is dan ook niet verwonderlijk dat het merendeel van de kerken van onze Stichting eveneens tot deze groep behoort. We kunnen de grote groep *romano-gotische* kerken in een aantal kleinere groepen verdelen, daarbij de



Afb. 2. Eenum. Zuidzijde.



Afb. 3. Westertoren. Noordzijde.

stijlontwikkeling volgend van omstreeks 1225 tot 1350.

In de eerste plaats de groep-Den Andel. Het kenmerkende van deze kerken is dat zij al wel koepelgewelven hebben met een daarmee overeenstemmend grondplan van drie of vier traveeën, maar dat bij het muurwerk de romaanse vormgeving nog overheerst. De beste voorbeelden zijn Den Andel en Bierum. Twee kerken van de Stichting horen tot deze groep: WESTERWIJTWERD en OBERGUM (schipgedeelte). In Westertoren bleven twee van de drie koepelgewelven bewaard, maar in Obergum verdwenen alle gewelven. In Obergum werden bij de restauratie romaanse rondboogvensters teruggevonden en aan de noordzijde

hersteld. In Westertoren is aan de noordzijde een smal omkraald venster te zien en aan de zuidzijde sporen van een rondbogige ingang.

In de tweede plaats de groep-Noordwolde, waarbij het muurwerk al wel de indeling met nissen en vensters toont, maar nog in eenvoudige vorm. Zo hebben de meeste nissen nog geen siermetselwerk en de noordmuur is soms wat eenvoudiger uitgevoerd dan de zuidmuur. Hiertoe behoren een vijftal kerken ten noordwesten van de stad Groningen: Noordwolde, Noorddijk, Oldehove, OOSTUM en LEEGKERK (west- en noordzijde). De laatste twee zijn eigendom van de Stichting. Al deze kerken zijn meer of minder sterk geschonden. Zo verloren zij alle hun

gewelven. In Oostum moest de westelijke travee plaats maken voor de toren en in Leegkerk de oostelijke travee voor een gotisch koor.

Rond het midden van de 13de eeuw is de romano-gotiek tot zijn volle ontplooiing gekomen, hetgeen duidelijk naar voren komt bij de kerken van de groep 't Zand t. Muurindeling, profilering en siermetselwerk zijn tot rijke vormen uitgegroeid. We kunnen dit uitstekend waarnemen bij de koorpartij van WESTEREMDEN, een kerk van onze Stichting. De oostgevel toont in het midden drie spitsboogvensters met kraalprofiel. Ten zuiden daarvan twee smalle nissen met siermetselwerk en ten noorden één dergelijke nis. De topgevel heeft vier nissen met klaverbladboog die gescheiden worden door kolonnetten. Ter weerszijden lage nissen met keperboog. Aan de bovenzijde dient een rij driehoekige spaarveldjes als afsluiting. Alle nissen hebben siermetselwerk in visgraat- of keperpatroon. De kerk heeft twee rijk gevormde koepelgewelven, n.l. over koor en kruising. Een viertal kerken uit deze groep heeft een rondgesloten koor, hetgeen afwijkt van het algemene beeld bij de romano-gotiek: de meeste kerken uit deze periode zijn n.l. aan de oostzijde rechtgesloten. Het betreft de kerken te Huizinge, Thesinge, Oldenzijl en Garnwerd. Hiervan behoren er twee aan de Stichting, n.l. THESINGE en GARNWERD. De kerk te Thesinge is het koor van de vroegere kloosterkerk en heeft aan de binnenzijde van de sluiting zeven diep uitgeschulpte nissen. Garnwerd heeft evenals Oldenzijl aan de binnenzijde van het koor een rij nisvormige spaarvelden. De kerk verloor zijn gewelven en is aan de buitenzijde geheel bepleisterd.

Voor de tweede helft van de 13de eeuw kan op een drietal groepen gewezen worden, waarvan tot nu toe geen ker-

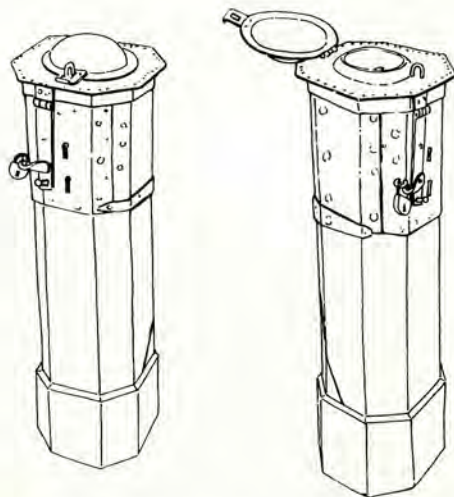


Fig. 1. Middellert. Offerblok.

ken aan de Stichting werden overgedragen. Het is de groep Stedum met een drietal kruiskerken, waarbij de benedenzone van het muurwerk groter is dan de bovenzone. Vervolgens de groep Termunt en, die zich kenmerkt door een boogstelling voor de venstergroepen. Deze tweeschalige muuropbouw werd in deze streek het eerst toegepast in het oostfriesche Mariënhafte naar het voorbeeld van de Dom te Osnabrück. Uit het laatste kwart van de 13de eeuw dateert de groep Zuidbroek. Bij deze kerken is de invloed van de naderende gotiek merkbaar. Ze zijn hoger dan de vorige en hebben een sterk vertikaal aksent in de muurgeleding. In de 14de eeuw worden nog enkele romano-gotische kerken gebouwd, die reeds als een overgang naar de gotiek beschouwd kunnen worden: Noordbroek en Zeerijp.

Verschillende groninger kerken zijn aan de buitenzijde bepleisterd hetgeen de datering dikwijls erg bemoeilijkt, vooral als ook aan de binnenzijde weinig aanknopingspunten worden gevonden. Dikke muren wijzen echter dikwijls op een bouwtijd in de middeleeuwen en



Afb. 4. Westermenden. Koorgevel.

met behulp van allerlei kleine gegevens moet men dan trachten tot een globale datering te komen. Dit is bijv. het geval bij de kerken te MIDDELBERT en STITSWERD, beide eigendom van de Stichting. In Middelbert duiden flauwe muralen op weggebroken koepelgewelven; we mogen het schip in de 13de eeuw plaatsen. Het koor werd in de gotische periode gebouwd, terwijl de kerk in nog later tijd een nieuwe sluiting kreeg. In Stitswerd duiden aanzetten van muralen waarschijnlijk op een ontstaan in de 13de eeuw, maar zeker is dit niet en nader onderzoek tijdens de restauratie zal meer gegevens moeten verschaffen.

Na de grote bouwactiviteiten in de 13de eeuw valt in de 14de eeuw een forse teruggang te constateren. De gotiek komt slechts aarzelend op gang met enkele dorpskerken, enkele nieuwe koorpartijen en enkele torens. In de 15de eeuw is er weer meer bouwactiviteit te bespeuren en verrijzen verscheidene *gotische* kerken en torens. Belangrijk zijn met name de nieuwe koorpartijen van de Martini- en A-kerk in de stad Groningen, van Loppersum, 't Zandt, Uithuizen en Stedum. Het koor van Loppersum heeft een goede ruimtewerking door zijn hoogte, zijn royale lichttoevoer en door de verdiepende werking van de zijkapellen. Al deze koren behielden hun 15de eeuwse gewelven.

De Stichting bezit uit deze periode in de eerste plaats de kerk te VISVLIET, volgens een steen in de westgevel gesticht in 1427. Het is een eenvoudige gotische dorpskerk, die momenteel geheel bepleisterd is. In de muren zijn grote rondboogvensters ingebroken. De kerk te OBERGUM kreeg in de 15de eeuw een nieuw groot koor. In het begin van de 16de eeuw kreeg de kerk te LEEGKERK een nieuw koor en een nieuwe zuidgevel. Voor de 16de eeuw kan voor Groningen verder gewezen worden op het klooster in Ter Apel, waarvan de kerk in 1501 gereed kwam,



Afb. 5. Garnwerd. Zuidzijde.

en op enkele laatgotische dorpskerken, zoals Tjamsweer, Scheemda en Beerta.

Tussen de middeleeuwen en de 20ste eeuw zijn er diverse kerken gebouwd en verbouwd, maar de belangrijkheid ervan is meestal beduidend geringer dan die van de kerken uit de vorige eeuwen. Enkele belangrijke groepen zijn de rond 1640 gebouwde of verhoogde **t o r e n s**, zoals die te Eenrum, Warfum en Noordwolde, en de protestantse kerken met centrale aanleg. Voorbeelden van de laatste groep zijn de Nieuwe Kerk in Groningen en de kerk te Sappemeer. Onze Stichting bezit uit deze periode de kerk te OUDER SCHANS, gesticht in 1626 en vernieuwd in 1826. Het is een eenvoudige zaalkerk die een geheel vormt met de pastorie.

BRONVERMELDING ILLUSTRATIES

FIGUUR

K. T. Meindersma, Velp.

AFBEELDINGEN

Liturgisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen (foto's C.F.D. Rijksuniversiteit).

(Voorjaar 1974)